

РИЗИКИ ФІНАНСОВО-БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ КРАЇН ЦСЄ У ПОСТКРИЗОВИЙ ПЕРІОД

© Седлик О., 2011

Проведено типологізацію ризиків, виокремлено ризик-фактори, що створюють зовнішній та внутрішній вплив на фінансово-банківську систему країн. Наведено модель управління ризиками банківської системи. З метою мінімізації впливу ризику на діяльність фінансово-банківської системи запропоновано проведення ризик-менеджменту.

Ключові слова: ризики, фінансово-банківська система, управління ризиками, ризик-менеджмент.

O. Sedlyk
Lviv Commercial Academy

RISK OF FINANCIAL – BANKING SYSTEM IN CEE COUNTRIES IN THE POST-CRISIS PERIOD

A typology of risks specifically mentioned risk-factors that create external and internal influence on the financial-banking system countries. Presented a model of risk management of the banking system. In order to minimize the impact of risk on financial activity-banking system prompted a risk-management.

Key words: risks, financial and banking system, risk management, risk management.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Праця Д. Даймонда та П. Дибвіга [1] розкриває деякі елементи ризикованості кредитно-депозитної сфери. Г. Марковіц запропонував модель диверсифікації, яка широко застосовується на практиці. В останні роки з'явилась низка робіт вітчизняних економістів із теорії ризику, серед яких варто виокремити праці Б. Райзберга [2] у якій розкривається поняття підприємницького ризику, В. Вітлінського [3] який зацентрував увагу на економічному ризикові, та П. Грабового [4], який досліджував бізнес-ризики.

Невирішена раніше частина загальної проблеми. Недостатньо уваги в дослідженнях приділяється проблемам та ризикам, які очікують фінансову, і зокрема, банківську систему країн. Зосередження уваги лише на проблемах доступу іноземного капіталу в країну не дає можливості виявити увесь спектр проблем, які виникають у банківській системі та економіці країни відповідно. Разом із наведенням теоретичних підходів, переважно залишаються поза розглядом практичні аспекти управління ризиками у фінансово-банківській системі країн ЦСЄ.

Мета роботи. Дослідження має на меті узагальнити та систематизувати концептуальні засади методів визначення, оцінки та управління систематичним і несистематичним ризиками у фінансово-банківській системі країн ЦСЄ та оцінити їх практичну ефективність, з огляду на адаптацію управлінських підходів європейських банків в Україні.

Виклад основного матеріалу. Для детального розкриття тематики роботи наведемо визначення ризику – як загальноприйнятого ринкового чинника.

Різні науковці дають різні тлумачення поняття “ризик”.

Ризик (Райсберг) – це загроза або небезпека виникнення збитку у найширшому сенсі слова.

Ризик (Вітлінський, Наконечний) – є вартісним виразом імовірної події, що може призвести до збитків, виникає через відхилення фактичних даних від оцінкових щодо сьогоденного стану й майбутнього розвитку системи.

Ризик (Грабовий) – це ймовірність втрати підприємством частини своїх ресурсів, недоотримання доходів чи виникнення втрат у результаті здійснення певної виробничої, фінансової або іншої діяльності.

Отже, ризик – це характерна ознака діяльності будь-якого виробника, у тому числі банку, що відбиває можливі несприятливі наслідки у разі неуспіху. Ризик виражається можливістю одержання таких небажаних результатів, як втрата прибутку або виникнення збитків. Варто також зазначити, що до ризику схильні фактично усі види банківських операцій.

Аналізуючи ризики комерційних банків на сучасному етапі, потрібно враховувати такі елементи вітчизняної економіки:

- кризовий стан економіки перехідного періоду, що виражається не тільки падінням виробництва, фінансовою нестійкістю багатьох організацій, але і знищенням багатьох господарських зв'язків; політичною нестійкістю;
- незавершеність формування банківської системи;
- відсутність або недосконалість деяких основних законодавчих актів, невідповідність між правовою базою і реально існуючою ситуацією;
- інфляцію, що переходить у гіперінфляцію тощо.

Переважно ризики виникають у зв'язку із рухом фінансових потоків і виявляються на ринках фінансових ресурсів передусім у вигляді процентних, валютних, кредитних, комерційних, інвестиційних ризиків.

На рис. 1 показано типологізацію ризиків фінансово-банківської системи, до яких належать ринкові ризики та ризики банківських установ.

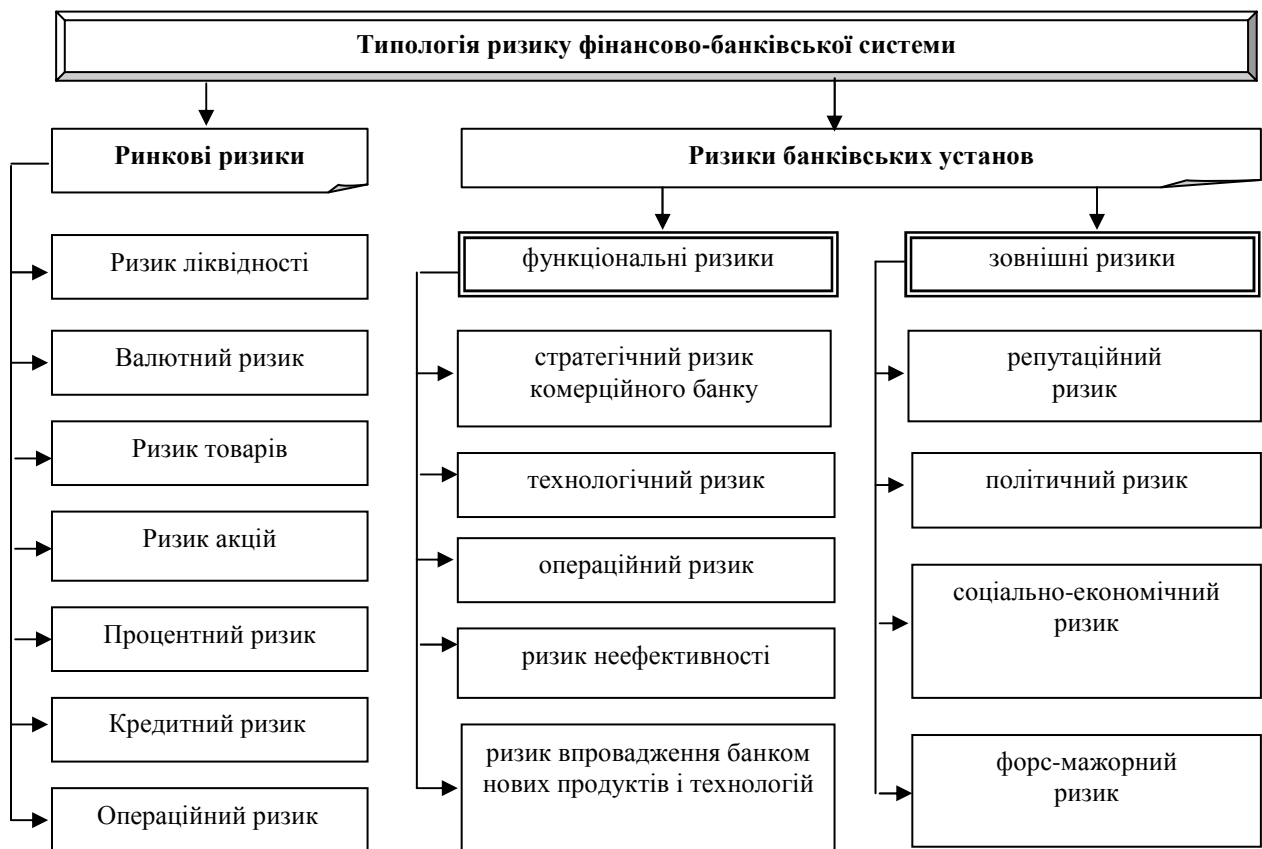

Рис. 1. Типологія ризику фінансово-банківської системи

Джерело: Види банківських ризиків / кол. авт.: под ред. д-ра екон. наук, проф. О.И. Лаврушина и д-ра екон. наук, проф. Н.И. Валенцевой / Банковские риски: учеб. пособ. – М.: КНОРУС, 2007. – 232 с.

Ринкові ризики – це неочікувані втрати, викликані змінами у ціні акцій, процентних ставках, спредах, курсах валют, мінливістю цін і ставок та кореляцією між цими чинниками ризику.

Наведемо кілька прикладів ринкового ризику:

- ризик ліквідності (нездатність банку виконати свої зобов'язання вчасно), зокрема полягає у такому: продаж облігацій за ціною, нижчою від ринкової; використання коштів обов'язкового резерву;
- валютний ризик (зокрема ризик золота), у разі, коли активи не дорівнюють зобов'язанням у певній валюті тощо;
- ризик товарів спостерігається у разі, коли діє розрізненість ринків та індексів;
- ризик акцій, що існує в разі існування багатьох ринків та індексів. У цьому випадку мають враховуватися зв'язки між індексами замість зв'язків між усіма акціями;
- процентний ризик передбачає взяття до уваги таких інструментів, як вартість торговельних інструментів, чистий процентний дохід, економічна вартість банку (ЕВ) – вартість його у гривневому еквіваленті – чиста поточна вартість;
- операційний ризик – це потенційний ризик для існування банку, що виникає через недоліки корпоративного управління, системи внутрішнього контролю або неадекватність інформаційних технологій і процесів оброблення інформації з погляду керованості, універсальності, надійності, контрольованості і безперервності роботи. Слід зауважити, що у банківській системі операційний ризик посідає за пріоритетністю п'яте місце серед категорій ризику, визначених Методичними рекомендаціями щодо організації та функціонування систем ризик-менеджменту у банках України.

У зв'язку із вищенаведеним, усе розмаїття ризиків, з якими стикаються господарюючі суб'єкти, можна умовно розподілити на три категорії: бізнес-ризик, фінансові ризики і операційні ризики [5] (рис. 2).

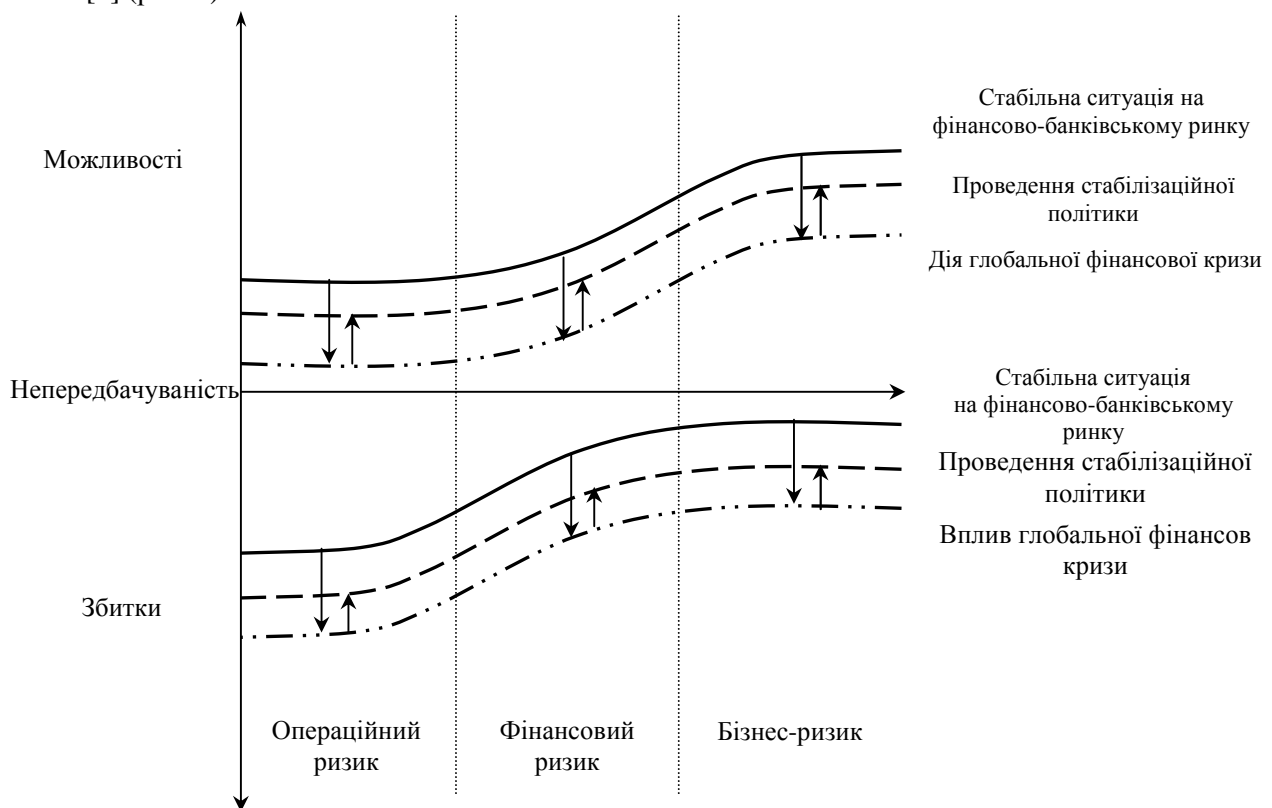

Рис. 2. Вплив дестабілізуючих чинників на управління ризиками фінансово-банківської системи

Джерело: розробка автора на основі даних: *Моделювання оцінки операційного ризику комерційного банку* [Текст]: монографія / [О.С. Дмитрова, К.Г. Гончарова, О.В. Меренкова та ін.]; за заг. ред. С.О. Дмитрова. – Суми: ДВНЗ "УАБС НБУ", 2010. – 264 с.

Відповідно до наведеної моделі, управління ризиком події повинно бути органічною частиною стратегічного управління у банку, у межах якого оцінюються можливості банку, нові тенденції у зовнішньому середовищі, визначаються основні конкурентні переваги і плануються заходи щодо досягнення поставлених цілей. На рис. 2 змодельовано можливості та збитки учасників фінансово-банківської системи за умов стабільності та впливу зовнішнього чинника (глобальної фінансової кризи).

Згідно з гіпотезою уникнення ризику вважається, що банк повинен намагатися надавати тільки надійні кредити. Проте таке розуміння суперечить результатам моделі Д. Даймонда, за якою надання ризикованих кредитів банками визначається однією з їх основних функцій. Це пов'язано з тим, що банки можуть здійснити це економніше за ринок капіталу.

Найпоширенішою операцією комерційних банків є надання кредитів і проведення кредитної політики. Кредитні операції дають комерційним банкам основну частину доходу.

З огляду на вищевикладене, система управління кредитними ризиками повинна містити такі елементи (рис. 3).

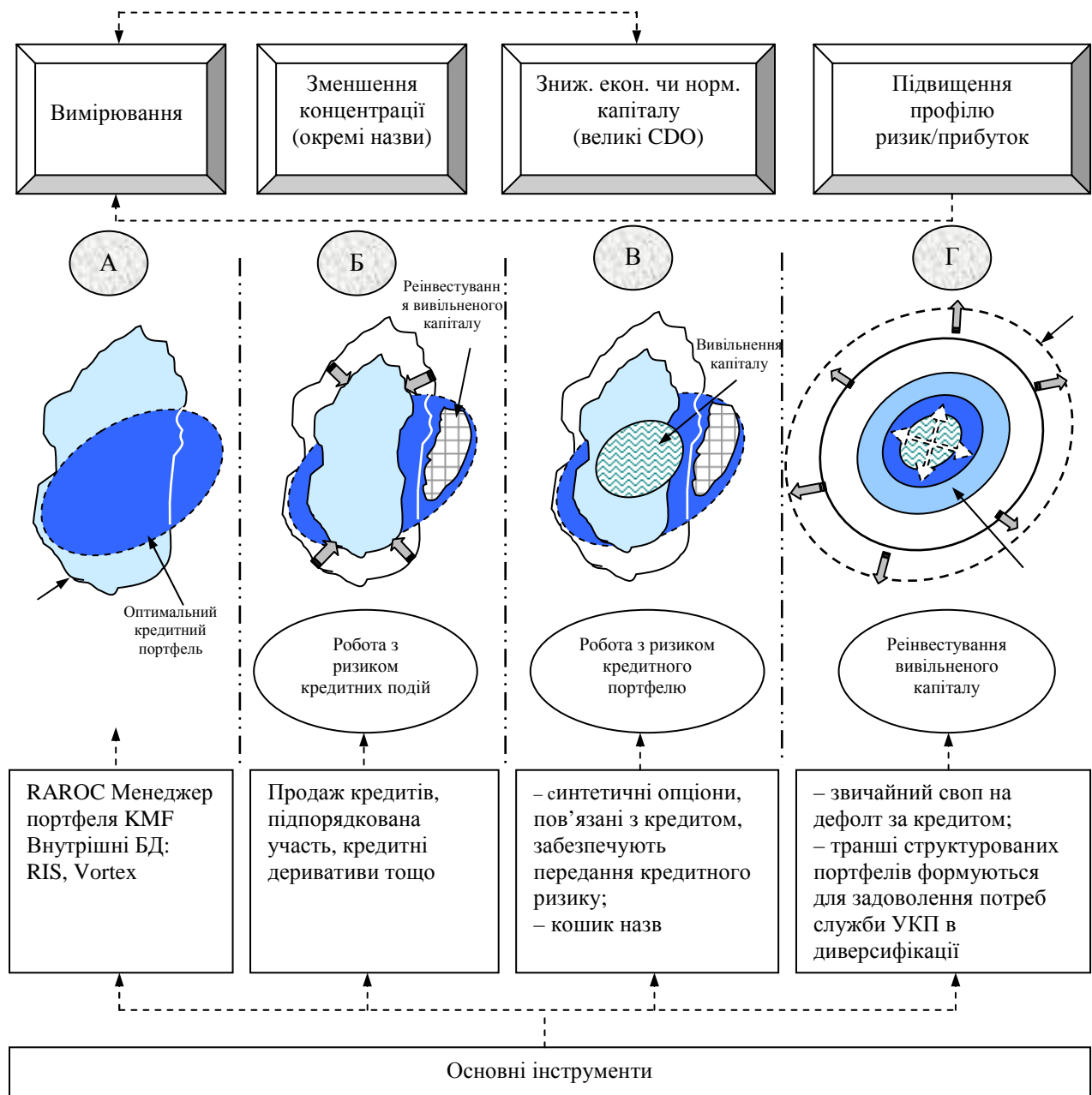

Рис. 3. Бізнес-модель управління кредитним портфелем
Розробка автора на основі даних [ING Institutional & Government Advisory]

З огляду на вищевикладене, система управління кредитними ризиками повинна містити:

- визначення методу оцінки кредитного ризику;
- аналіз наявної структури кредитного портфеля банку, враховуючи прийняті банком методи його оцінки;
- використання різноманітних методів регулювання (страхування) кредитного ризику.

Крім основних рекомендацій, для ефективнішого управління ринковим ризиком рекомендується:

1. Підготувати достовірні дані і ефективні методи, такі як розрахунок ризикової вартості (VaR), стрес-тестування, для оцінки характеру і вартості ринкових позицій банку і для оцінки рівня ринкового ризику, на який банк наражається або наражатиметься.

2. Застосувати бек-тестування для порівняння з фактичними результатами оцінок і припущень, зроблених з використанням даних і методик, згаданих вище.

Наведемо приклади функціональних або внутрішніх (ендогенних) та зовнішніх (екзогенних) ризиків банківських установ.

1. До функціональних (ендогенних) ризиків належать:

- стратегічний ризик комерційного банку;
- технологічний ризик;
- операційний ризик;
- ризик неефективності;
- ризик впровадження банком нових продуктів і технологій.

Посилення впливу ризику – це зворотний бік економічної свободи, і як наслідок, поширення конкуренції, при цьому існує необхідність у впровадженні нових технологій і технічних новинок та нетрадиційних дій, які, своєю чергою, підвищують вищевказаний ризик.

Слід зауважити, що ідентифікувати й оцінити функціональні ризики комерційного банку складніше, ніж фінансові. Для їх оцінки використовуються переважно експертні методи.

2. Зовнішні (екзогенні) ризики банківських установ:

- репутаційний ризик;
- політичний ризик;
- соціально-економічний ризик;
- форс-мажорний ризик.

Звернемо увагу на визначення та прояви екзогенних ризиків банківських установ.

Репутаційний ризик – це міра (ступінь) невизначеності щодо можливості втрати банком довіри з боку клієнтів унаслідок невиконання ним своїх зобов'язань, поширення чуток про участь банку у різноманітних аферах тощо. Значення цього ризику не варто применшувати, адже, як свідчить практика, його наслідки можуть бути навіть важчими, ніж наслідки фінансових ризиків.

У 2009 році інформаційно-консалтингова компанія “ComInform” і Комунікаційна Група “PRT” презентували результати першого дослідження, проведеного у межах “Національного індексу стабільності репутації і комунікативної ефективності” (RC-index). Як закладення „першої цеглини” цього проекту організатори провели дослідження одного з секторів економіки, що найбільше постраждали в результаті кризи – ринку банківських послуг. Об'єктами першого дослідження у межах проекту стали банки категорії “найбільші” (Рішення НБУ від 30.12.08 р.) [6].

У цьому дослідженні важлива увага приділяється репутаційному опитуванню, отриманому на основі анкетування однієї стейкхолдерської групи – фінансових аналітиків, що представляють фондовий ринок. Усього в опитуванні у 2009 році взяло участь 17 аналітиків фондового ринку, які представляли такі компанії, як: Altana Capital, Astrum Investment Management, Concorde Capital, Dragon Capital, ING Bank, PAREX AM, Gainsfort Research, Арт-Капітал, КІНТО, Міленіум Капітал, Регата Інвестментс, Ренесанс Капітал Україна, Сократ, ТЕКТ, ТАСК, УАІБ і Фенікс Капітал [6] (див. таблицю).

Рейтинг репутаційної стабільності і комунікативної ефективності

Банки	R (рейтинг репутаційної стабільності)	a (домінанта ступеня знання)	b (домінанта емоційного сприйняття)	$R(BB)^1$	$R(\Phi C-)^2$	$R(CE + - =)^3$
Укрсиббанк	143	4,4	2	0,1	0,008	0,08
Райфайзен Банк Аваль	126	4,2	2,1	0,26	0,018	0,15
Укрсоцбанк	126	4,9	2	0,24	0,016	0,13
Форум	105	5,1	2,1	0,19	0,012	0,1
ПриватБанк	99	5,6	0,9	0,2	0,019	0,08
Альфа – Банк (Україна)	95	4,8	1,9	0,22	0,022	0,13
Укрессимбанк	88	3,5	1,5	0,11	0,013	0,11
Swedbank	85	2,9	2,6	0,12	0,012	0,11
ПУМБ	79	5,6	1,7	0,35	0,03	0,24
ОТР Банк	78	3,8	1,3	0,22	0,012	0,07
ВТБ Банк (Україна)	66	3,8	2,2	0,18	0,017	0,11
Промінвестбанк	47	3,9	0,1	0,08	0,012	0,09
Укргазбанк	35	5,5	-1,2	0,05	0,003	0,02
Банк Фінанси і Кредит	22	5,4	1,1	0,03	0,003	0,02
Брокбізнесбанк	1	3,4	1,5	0,01	0,001	0,01
Ощадбанк	-63	4,4	-2	-0,03	-0,07	-0,05
Укрпромбанк	-68	3	-1,2	-0,08	-0,054	-0,07
Надра Банк	-100	4,6	-2,6	-0,09	-0,075	-0,16

Дослідження виявило чітку залежність показників репутації банків не лише від масштабів їхньої присутності в інформаційному полі, а й від особливостей їхніх систем комунікацій. Звернемо увагу на графічне зображення показників репутації вітчизняних банків в перерізі домінант знання і ступеня емоційного сприйняття (рис. 4).

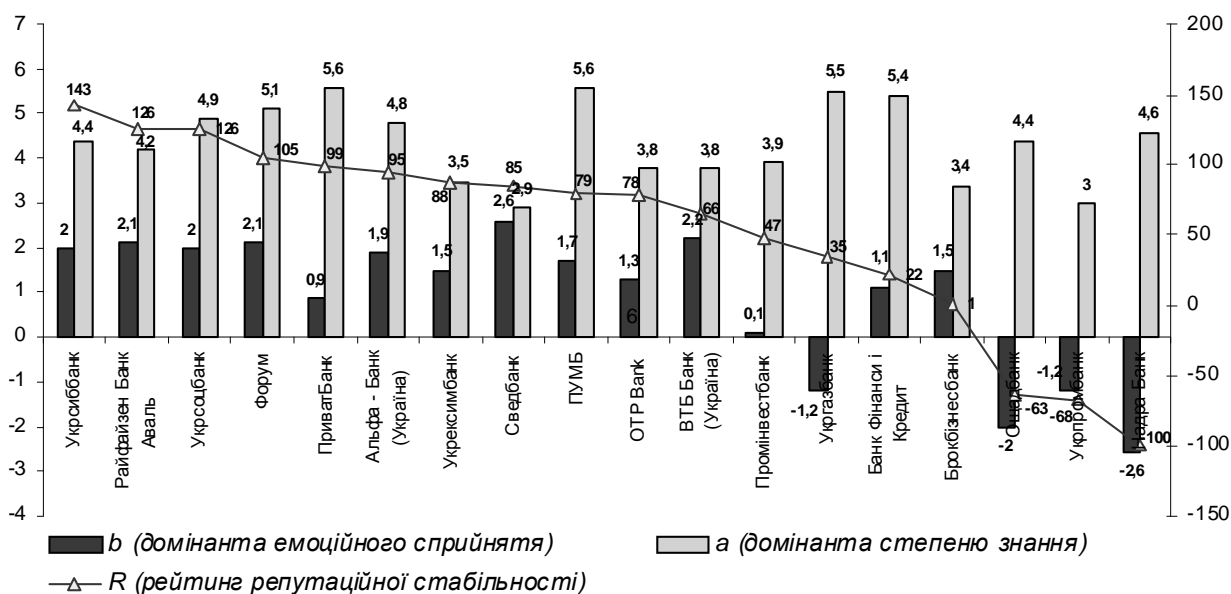

Рис. 4. Показники репутації вітчизняних банків у 2009 році в перерізі домінант знання і ступеня емоційного сприйняття
[Дослідження: П'ятірка найстабільніших банків / [Електронна версія]. – Режим доступу: <http://ua.glavred.info/archive/2009/08/04/150206-12.html> – Главред]

¹ Рейтинг ефективності комунікативної дії $R''(BB)$ демонструє взаємозв'язок між репутаційними показниками (R') і сумою характеристик можливого впливу усіх представлених у ЗМІ інформаційних приводів, пов'язаних з об'єктом дослідження.

² Рейтинг ефективності події впливу $R''(\Phi C)$ демонструє взаємозв'язок між репутаційними показниками (R') і емоційними характеристиками інформаційних приводів об'єкта дослідження, адресованих різним цільовим групам.

³ Рейтинг ефективності комунікативних затрат $R''(CE)$, що передбачаються, демонструє кореляцію між репутаційними показниками (R') і умовною величиною, що відображає приблизну кількість грошей (грн.), необхідну для отримання існуючого інформаційного поля за допомогою бангу.

Згідно з отриманими даними, лідерами Рейтингу стабільності репутації стали Укрсиббанк BNP, Укрсоцбанк, Райффайзен Банк Аваль, Форум і Приватбанк.

Окрім репутаційного ризику, не меншу небезпеку для фінансово-банківських установ становить *політичний ризик* – це міра (ступінь) невизначеності стосовно того, що політична ситуація в державі негативно вплине на діяльність комерційного банку. Цей ризик пов'язаний із внутрішньополітичними колізіями, до яких може виявитися причетним колишнє або нинішнє керівництво банку. До політичного ризику слід зарахувати: експропріації інвестора; зміни в законодавстві; політичну та економічну стабільність країни; культурні та інституційні ризики (питання власності, дохід та витрати громадян, соціальні та ін. ресурси країни).

Соціально-економічний ризик – це міра (ступінь) невизначеності щодо можливості погіршення економічної ситуації в державі, падіння життєвого рівня населення, що може негативно позначитися на діяльності банку.

Беручи до уваги вплив результатів зовнішньо-торговельних зв'язків на формування торговельного та платіжного балансу країни, чинник валютної стабільності за межами нашої країни відіграє роль, яку доволі важко оцінити. Тому важливим і впливовим чинником для розвитку фінансово-банківської системи є інфляційний ризик [4]. Зокрема, зміни середньорічного показника Гармонізованого Індексу Споживчих Цін (HICPs) країн ЦСЄ вказують на те, що пік інфляційного показника припадав на 2008 рік, що пов'язано з впливом негативних чинників глобальної фінансової кризи на економічну діяльність країн [7].

Форс-мажорний ризик – це міра (ступінь) невизначеності щодо можливості виникнення стихійних лих, катастроф, які можуть призвести до фінансових втрат комерційного банку. Форс-мажор бере свій початок зі стародавнього римського принципу *rebus sic stantibus* (“за умови, що обставини залишаються незмінними”), які слугували для пом'якшення суворості договірної відповідальності, що знайшла своє відображення у римській доктрині *pacta sunt servanda* (“контракт має виконуватися”). Термін “форс-мажор” має французьке походження (фр. *force-majeure*). Зазначимо, що у правових системах різних країн для зазначення цього правового принципу використовуються різноманітні терміни: у Великобританії – інститут даремності контракту (*frustration*), у США – неможливість належного виконання (*impossibility*), у Німеччині – доктрина *Unmöglichkeit*, в Україні – непереборна сила тощо [8].

Надаючи визначену кількість кредитів, витрати делегування дорівнюватимуть нулю, якщо розмір власного капіталу фінансового підприємства (надалі – ФП) є достатнім для ліквідації ризику банкрутства ФП, як це показано у лівій частині рис. 5. У лівій частині зображено випадок, коли ефект диверсифікації значно допомагає зменшити банкрутство ФП, проте ризик банкрутства є більшим за нуль (сіра площа функції нормального розподілу доходів ФП $f(y)$). На ньому чітко видно: коли “ y ” менше за R , тоді сума повернення вкладів $z(y)$ дорівнюватиме “ y ”. Для правильного розуміння рис. 5 зауважимо, що для зображення ймовірності “ y ” та розміру повернення вкладів $z(y)$ потрібні дві різні шкали на ординаті: для першої функції в межах $[0;1]$, для другої – у межах $[0; R]$.

Що стосується правої частини рис. 5, тут зображена та сама нормальна функція розподілу доходів, причому ризик банкрутства дорівнює нулю. У цій ситуації ФП має в своєму розпорядженні власний капітал, який може використати як резерв у разі банкрутства і тим самим унеможливає останнє. Цей феномен зображено як зміщення функції повернення вкладів $z(y)$ вліво. Отже, у разі нульового доходу, депозити вкладників компенсуюватимуться за допомогою власного капіталу банку.

До того ж банкам наполегливо рекомендується враховувати найкращий світовий досвід управління ліквідністю, який, зокрема, викладений у документі Базельського комітету з банківського нагляду “Зміни до угоди про капітал щодо врахування ринкових ризиків” (№ 24 січня 1996 року) [9].

Діяльність ефективного ризик-менеджменту має вирішальне значення у процесі мінімізації втрат банку. Високий рівень методології і технологій ризик-менеджменту банку забезпечує всеохопну ідентифікацію ризиків, що приймаються, правильне їх оцінювання, професійне регулювання, всебічний

контроль та корегування. Внаслідок результативної діяльності ризик-менеджменту значно знижується схильність банку до впливу ризик-чинників як зовнішніх, так і внутрішніх [10]. Серед економістів досі немає єдиної точки зору щодо інституцій, які повинні забезпечувати процес ризик-менеджменту. Узгодженість існує лише у тому, що відповідальність за функціонування системи, реакція на ризикову ситуацію та прийняття відповідних рішень – це компетенція менеджменту. Практична ж робота щодо ідентифікації, аналізу, планування та оптимізації рівня ризиків у банках покладається на різні структурні підрозділи, зокрема, на фінансове управління, бухгалтерію, внутрішній аудит, спеціалізований комітет, службу ризик-менеджменту.

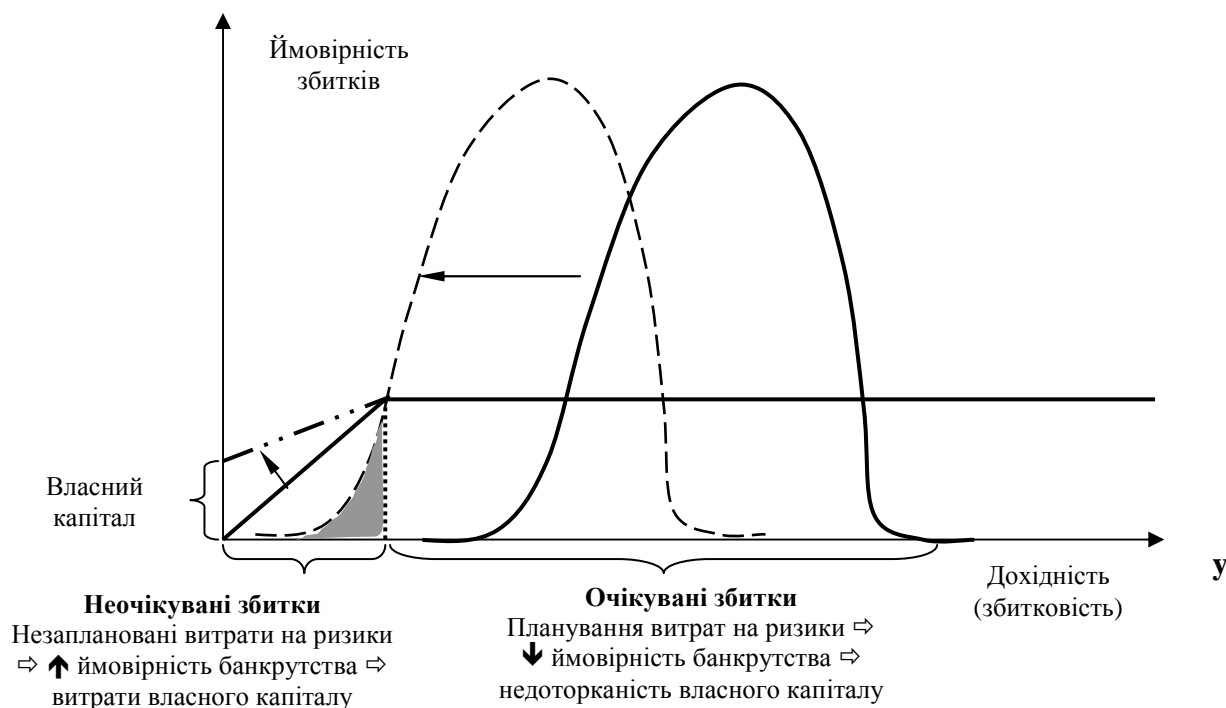

Рис. 5. Ліквідація ризику банкрутства за допомогою власного капіталу банку
[розробка автора на основі матеріалів: Олексій Хаб'юк. Банківське регулювання та нагляд через призму рекомендацій Базельського комітету: монографія. – Івано-Франківськ: ОППО; Снятин: ПрутПринт, 2008. – 260 с.]

Зокрема, згідно з законом України „Щодо організації та функціонування систем ризик-менеджменту у банках України” ст. 30: Система управління ринковим ризиком складається із регламентних документів – політик, положень, процедур, процесів тощо, які затверджуються спостережною радою або правлінням банку відповідно до обраної ним форми корпоративного управління, з урахуванням розміру банку та складності його операцій [11].

На рис. 6 показано проблеми впровадження та наслідки недотримання умов ризик-менеджменту у вітчизняній банківській системі.

Зокрема, у праці Раймонда Д. та Дибвіга П. 1983 р. роз'яснюються феномен банківської паніки та методи її уникнення, а саме: формування резервів капіталу, відхилення щодо виплати вкладів та страхування депозитів. Створення резервів перегукується також з практичним досвідом: органи банківського нагляду вимагають зберігання певних резервів з метою збереження банком ліквідності. Оскільки фінансові підприємства намагатимуться мінімізувати такі резерви, державне втручання тут необхідне [12].

Загалом ризик-менеджмент як мобільний напрямок банківської діяльності повинен адекватно відповідати на сучасні тенденції розвитку у банківській сфері, бути готовим протистояти кризі, адаптуватися до майбутніх змін, слугувати своєрідним механізмом захисту інтересів банку від неплатежів та необхідною умовою для вибору оптимальних, мотивованих рішень.

Рис. 6. Проблеми впровадження та наслідки недотримання умов ризик-менеджменту у вітчизняній банківській системі [розробка автора на основі матеріалів 9; 10; 12; 13]

Висновки. Банківська система країн ЦСЄ характеризується існуванням систематичного та несистематичного ризиків. Ці ризики є внутрішньо притаманними банківській системі: їх не можна повністю усунути – лише керовано обмежувати. Систематичний та несистематичний ризики можуть призводити як до банкрутства окремих банківських інститутів, так і до колапсу регіональних підсистем банківської системи Євросоюзу. Окрім кредитних та ринкових ризиків, ця робота охоплює й операційні. Основним нововведенням є переглянуті підходи до оцінки кредитних ризиків.

Також висвітлено процес менеджменту ризиків, який, згідно із запропонованим тлумаченням, складається із фаз ідентифікації, аналізу та активного управління ризиками. До того ж схематично наведено проблеми впровадження та наслідки недотримання умов ризик-менеджменту у вітчизняній банківській системі. Зокрема досліджено, що діагностика існуючої вітчизняної практики управління ризиками у банках вказує на формальний характер системи ризик-менеджменту через відсутність інтеграції між структурними підрозділами та нерозмежованості їх обов’язків і повноважень у забезпеченні процесу ризик-менеджменту банку.

Перспективою подальших досліджень визначено проведення аналізу економічної політики співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями.

1. Diamond D.W, Dybvig P.H. Bank Runs, Deposit Insurance, and Liquidity [Текст] / Douglas Diamond and Philip Dybvig / *The Journal of Political Economy*. – 1983. – Vol. 91. – P. 401–419.
2. Райзберг Б.А. Предпринимательство и риск [Текст] / Борис Райзберг / *Новое в жизни, науке и технике*. – "Знание", 1992. – № 4 – 64 с.
3. Вітлінський В. В. та ін. Економічний ризик: ігрові моделі: навч. посіб. [Текст] / В. В. Вітлінський, П. І. Верченко, А. В. Сігал, Я. С. Наконечний; за ред. д-ра екон. наук, проф. В. В. Вітлінського. — К.: КНЕУ, 2002. — 446 с.
4. Грабовий П.Г. Риски в современном бизнесе [Текст] / П.Г. Грабовий, С.М. Петрова и др. – М.: Изд-во "Аланс", 1994. – 264 с.
5. Моделювання оцінки операційного ризику комерційного банку [Текст]: монографія / [О. С. Дмитрова, К. Г. Гончарова, О. В. Меренкова та ін.]; за заг. ред. С. О. Дмитрова. – Суми: ДВНЗ "УАБС НБУ", 2010. – 264 с.
6. Дослідження: П'ятірка найстабільніших банків / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.glavred.info/archive/2009/08/04/150206-12.html>. – "Главред". – 2009
7. HICP – annual average inflation rate / Annual average rate of change in Harmonized Indices of Consumer Prices (HICPs) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://err.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/product_details/dataset?p_product_code=TSIEB060.
8. Кокот К. Форс-мажорне застереження у зовнішньоекономічному контракті: проблеми формулювання / Катерина Кокот [Електронний ресурс] // «Юридичний журнал». – К. – № 11/2003 – Режим доступу: <http://justinian.com.ua/article.php?id=870>
9. Хаб'юк О. Банківське регулювання та нагляд через призму рекомендацій Базельського комітету [Текст] / О. Хаб'юк: монографія. – Івано-Франківськ: ОПППО; Снятин: ПрутПринт, 2008. – 260 с.
10. Ковальов П. Банківський ризик-менеджмент у ракурсі фінансової кризи [Текст] / П. Ковальов / *Фінансовий ринок України*. – 2009. – № 12.
11. Методичні вказівки щодо організації та функціонування систем ризик-менеджменту у банках України. [Електронний ресурс]. – НБУ, 2004.– Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v_382500-04
12. Примостка Л. О. Банківські ризики: теорія та практика управління: монографія [Текст] / Людмила Примостка. – К.: КНЕУ, 2008. – 456 с.
13. Банковские риски: учебн. пособ. [Текст] / кол. авт.; под ред. д-ра экон. наук, проф. О. И. Лаврушина и д-ра экон. наук, проф. Н. И. Валенцевой. – М.: КНОРУС, 2007. – 232 с.
14. Иванов, Ю. Б.. Вступ до бізнесу [Текст] / Ю. Б. Иванов, Ю. І. Кравченко, М. М. Хоменко / під заг. ред. Ю. І. Кравченка. – К.: Лібра, 1995. – 252 с.